

ŞER'İYE VEKÂLETİ'NİN DİN EĞİTİMİ HİZMETLERİ

Mehmet BULUT

Doktora Öğrencisi

GİRİŞ

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetleri İcra Vekilleri Heyetlerinin (Bakanlar Kurulu) hepsinde yer alan Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti⁽¹⁾ (bu makalede kısaca "Şer'iye Vekâleti" diye zikredilecektir), ilk Cumhuriyet hükümetinde de 3 Mart 1924'e kadar varlığını muhafaza etmiştir. Bu vekâlet, yaklaşık dört yıllık toplam görev süresi içerisinde, din hizmetleri, din eğitimi ve dini yayın alanlarında ülkemize önemli hizmetler sunmuştur. Bugünkü Diyanet İşleri Başkanlığımıza vucut vermiş olması açısından da ayrı bir hatırası vardır.

Birtakım idari hizmetlerin ve vakıfların idaresi yanında, Şer'iye Vekâleti'ne verilen görevleri üç grupta toplamak mümkündür: İfta ve kaza, eğitim ve irşad, araştırma ve yayın⁽²⁾. Bu hizmetler için ayrı kurul ve birimler oluşturulmuştur: Fetva Emaneti, Ted-

risat ve Teftişat Heyeti, Tekikat ve Te'lifat-ı İslamiye Heyeti. Bu hizmet sahalarının her üçünde de Şer'iye Vekaleti önemli çalışmalar yapmıştır ve kanaatimizce her biri ayrı bir makaleye konu olacak çaptadır⁽³⁾.

1. ŞER'İYE VEKALETİNİN GÖREVLERİNDEN BİRİ OLARAK DİN EĞİTİMİ

Din eğitimi kurumları olan medreselerin idaresi TBMM'nin açılışından 3 Mart 1924'e kadar olan dönem içerisinde, Şer'iye Vekaletince yürütülmüştür. Esas görevlerinden biri olan eğitim ve öğretimi faaliyetlerine, vekâlet özel bir önem vermiştir. Bu cümleden

- (1) Bu vekalet hakkında özet bilgi için bkz.: Mehmet Bulut, "Şer'iye Vekaletinin Dini Yayın Hizmetleri", *Diyanet İlmî Dergi*, c.30, sayı: 1 (Ocak-Şubat-Mart 1994), ss. 3-16.
- (2) Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 1, Yıl: 3, c.22, s.395
- (3) Şer'iye Vekaletinin dini yayın faaliyetleri için bkz. M.Bulut, a.g. makale.

olarak, mevcut medreselerin islahı ve yenilerinin açılması doğrultusunda imkanlar ölçüsünde faaliyetlerde bulunmuştur.

Vekâletin bu alandaki gayretlerini daha iyi anlatabilmek için, TBMM'nin açıldığı yıllarda ve Milli Mücadele sırasında ülkemizde eğitim ve din eğitiminin durumuna kısaca bir göz atmak gerekecektir.

2. ANA HATLARIYLA MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ÜLKEMİZ- DE GENEL EĞİTİM VE DİN EĞİTİMİNİN DURUMU

Milli Mücadele yıllarında maarifimizin genel durumunu, en sağlıklı bir şekilde, o yıllarda TBMM'nde bu mevzu ile ilgili yapılan müzakerelerden öğrenebiliyoruz. Meclis Kürsüsünde anlatılanları özetlersek, ana hatlarıyla durumun şu şekilde olduğunu söylebiliriz:

a) Birinci Dünya Savaşı sırasında, ülkemizdeki bütün eğitim kurumları, mektep ve medreseler önemli ölçüde tahrip olmuştur. Savaş nedeniyle öğretmen ve müderris sayısı önemli miktarda azalmıştır. Bu durum zaten yeterli olmayan eğitim ve öğretim hizmetlerinin iyice aksamasına neden olmuştur. Savaştan dönebilenler bu kez Milli Mücadele'ye katılmak

üzere tekrar cephelere koşmuşlardır. Sonuçta zaten yetersiz olan öğretmen ve hoca sayısı iyice azalmış, buna paralel olarak öteden beri yeterli olmayan eğitim hizmetleri iyice aksamıştır. Öğretmenlik kurumu tamamen yok olmayla karşı karşıya gelmiştir.

b) Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla talebe ve hocalarının büyük bir kısmının askere alınmış olması sonucu İlmîye Medreseleri (Medaris-i İlmîye)'nin çoğu kapanmıştır. Mütarekeden sonra bunlardan memleketlerine dönebilenler ise Milli Mücadele'de tekrar askere celbedildiklerinden dini tahsil kurumları iyice azalmış, açık olan medreselerde ise, Milli Mücadele'nin bütün şiddetiyle devam etmesi nedeniyle, düzenli bir eğitim mümkün olmamıştır. Bundan mütevellit, Anadolu'nun birçok yerinde din görevlisi yokluğu had safhaya ulaşmıştır. Öyleki, köy ve şehirlerde namaz kıldırarak, cenazelerin gasil ve tekfinini yapacak imam bulunamaz olmuştur. Nüfusun önemli bir kesiminin oturduğu köyler hocasız kalmıştır. Birkaç köye bile bir imam düşmemektedir. Cenazelerin kaldırılması için köy köy dolaşarak imam aranmaktadır ⁽⁴⁾. 1920-1921 yıllarında, askerlik şubelerince yapılan bir tesbitte ülke çapında sa-

(4) Zabıt Ceridesi, Dönem: 1, Yıl: 1, c.6, s.7.

dece 348 köyde imam vardır ⁽⁵⁾. Bu keyfiyet bir diğer olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir: Ehliyetsiz insanların din hizmetini ifaya kalkmaları...

Sözkonusu dönemde özetle ülkemizin maarifi bu durumdaydı. Bu hal ve şartlar içerisinde, Anadolu'nun bağrından çıkan TBMM ve onun Şer'îye Vekâleti, -genel eğitimi şimdilik bir kenara koyalım- din eğitimi alanında ne gibi çalışmalar yaptı, şimdi bunları tespit etmeye çalışalım.

3. ŞER'İYE VEKÂLETİ DÖNEMİNDE MEDRESELER

Şer'îye Vekâleti döneminde medreseler, "Darü'l-Hilâfeti'l Aliy-ye" (bu makalemizde kısaca "Darülhilafe Medresesi" olarak zikredilecektir) ve "Medaris-i İlmiye" (bu makalede "İlmiye Medresesi" olarak zikredilecektir) olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Şer'îye Vekâleti'nin din eğitimi, dolayısıyla medreseler hususunda yaptığı çalışmaları anlatmadan önce adı geçen medreseleri kısaca tanıtmaya çalışalım.

Medreselerdeki bozulma XX. yüzyılın başında daha da ileri bir safhaya ulaşınca, bu müesseselerde köklü islahat yapılmak üzere çaba sarfedildi. 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra daha ciddi tedbirler düşünüldü. Bu cümleden olarak, 26 Şubat 1909 tarihli

"Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" ile medrese tahsili 12 yıla çıkarıldı. Ayrıca ders programlarına dini-mesleki dersler yanında müsbet bilimle ilgili bazı dersler de konuldu. Ancak bu teşebbüs neticesiz kaldı.

Medreseler üzerine esaslı bir islahat, Mustafa Hayri Efendi'nin Şeyhülislamlığı sırasında gerçekleştirildi. 1914 yılında "İslah-ı Medaris Komisyonu" kuruldu. Dört yıl süren bir çalışma ile İstanbul'daki medreseler gözden geçirildi. Listesi çıkartılan 184 medreseden 81'i eğitim ve öğretime uygun bulunarak kadroya alındı; diğerleri kadro dışı bırakıldı. "Kadroya alınanlar ise tek bir medrese sayılarak İslam hilafetinin merkezinde bulunduğu için 'Da-rü'l - Hilâfeti'l - Aliyye Medresi' adıyla anıldı." ⁽⁶⁾ Ayrıca "Medresetü'l-Mütehassisin", "Medresetü'l-Vaizin" gibi yeni medreselerin teşkili cihetine gidildi.

Kuruluş Nizamesine göre, Darülhilafe medresesi, her biri dört yıl olan üç dönemden ibaret olacaktı. Bunlar, Tâlî Kısım-ı Evvel, Tâlî Kısım-ı Sâni ve Âli bölümleridir. İlk kısmı olan Tâlî Kısım-ı Evvel'e altı yıllık iptidai

(5) Zabıt Ceridesi, Dönem: I, Yıl: I, c. 8, s.72-73.

(6) Mübahat S. Kütükoğlu. "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi", DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), c.8, s.507.

öğrenimini tamamlamış öğrencilerden belli bir sistem dahilinde öğrenci alınacaktı. Ayrıca kuruluş yıllarında, mevcut medrese öğrencilerinden değişik kademelere yatay geçiş yapılabilecekti.

Nizamnameye göre, 12 yıl süreli bu medreseyi bitirenler "**İcazetname**" alıp "**Müderris**" sıfatını kazanarak, İstanbul "**rüûs**"una kaydedileceklerdi. Mezunları yukarıda isimleri sayılan ihtisas medreselerine de geçebileceklerdi.

Darulhilafe Medresesi için hazırlanan nizamnamede her sınıfta okutulacak dersler de belirtilmişti (7). Bu dersler arasında dini olanlar yanında müsbet bilimler de yer alıyordu. Ayrıca Yabancı Dil dersi de zorunlu dersler arasında bulunuyordu.

Medreselerin ıslahı doğrultusunda açılmış olan Darulhilafe Medreseleri, İstanbul yanında Anadolu'nun bazı yerlerinde de örgütlenmesi planlanmıştı. İstanbul'daki Darulhilafe Medresesi -ki medresenin bütün şubeleri tek çatı altında değil, her şube İstanbul'un değişik semtlerindeydi- için "**Merkez**", Anadolu'nun bazı vilayetlerinde açılanlar için de "**Taşra**" ifadesi kullanılmıştır. "**Ders Vekaleti**"nce (8) tetkik ile lüzum gösterilen yerleride Meşihat'ca Anadolu'nun bazı yerlerinde peyderpey Darulhilâfe medresesi teşkilâtı yapılabileceği 21 Muharrem

1336/19 Teşrinievvel 1333 (1917) tarihli ve 3014 numaralı Takvim-i Vekayi'de yayınlanan nizamnamenin 17. maddesinde açıklanmıştı.

Şer'îye Vekâleti döneminde, Darulhilâfe medreselerinin sayısı 1922'ye kadar 15 iken bu tarihte sayıları 21'e çıkartılmıştır.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde kurulan Darulhilâfe Medresesi ile çağın ilim ve fenleriyle mücehhez, İslâm'ın ruhuna vakıf eleman yetiştirmek amaçlanmıştır. Açılışlarında sadece imam ve hatip yetiştirmek gayesi güdülmemişti. Asıl amaç, ülkenin dini ve ilmî ihtiyaçlarına cevap verecek alimler yetiştirmektir. Biraz sonra ele alacağımız gibi, TBMM hükümetlerinin de bu medreselerden benzer beklentileri vardı. Bu sebeple bu okulları geliştirmek, genişletmek ve sayılarını çoğaltmak için gayret göstereceklerdir.

Darulhilafe Medreseleri din eğitimi alanında olumlu bir adım olmasına rağmen daha kuruluş yılında, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına girmesi ile, diğer öğretim kurumlarında olduğu gibi, bu kurumda da düzenli bir eğitim ve öğretim faaliyeti imkanı olmadı. Dört yıl süren savaş boyunca, 16

(7) Bkz.: Adı geçen madde.

(8) Ders Vekaleti kurumu için bkz. DİA., c.9, s.183-184.

yaşındaki öğrencilerin de cepheye gönderilmesi ve bir çok maddi imkansızlarla eğitim-öğretim faaliyetlerini büyük ölçüde aksattı. Dolayısıyla bu medreselerden beklenen sonuç alınamadı.

1917'de, Musa Kazım Efendi'nin Şeyhülislâmlığı zamanında bu medreselerde bir bakıma eskiye dönüş yapıldı. Merdeselerin kısım adları değiştirildiği gibi (İbtida-i Haric, İbtida-i Dahil, Sahn) öğrenim süreleri de dokuz yıla indirildi. Şer'îye Vekaleti döneminde bu medreseler için yapılan yeni düzenlemelere aşağıda ayrıca temas edilecektir.

İlmiye medreselerine gelince, bunlar ülke çapında, köylere kadar yaygın olan eğitim öğretim kurumlarıydı. Bu merdeselerin bilhassa 1915'den itibaren ıslahı ve eğitim ve öğretimine bir seviye kazandırılması için gayret sarfedilmiş, ancak arzu edilen netice temin edilememişti. Biraz sonra ele alacağımız gibi Şer'îye Vekâleti döneminde de ıslahı doğrultusunda çaba sarfedilmiştir.

1924 yılı itibariyle İlmiye Medresesinin sayısı 479 civarındaydı

(9).

Bu özet bilgilerden sonra Şer'îye Vekâletinin din eğitimi alanındaki çalışmalarına geçebiliriz.

a) Darulhilâfe Merdeselerinin Sayılarını Çoğaltma Gayretleri:

Şer'îye Vekâletinin ilk yıllarında ⁽¹⁰⁾, ülkemizde mevcut medreselerin ıslahı amacıyla, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız Darulhilâfe medreselerinin sayılarının çoğaltılarak yaygınlaştırılması için teklifler ileri sürüldüğünü görüyoruz. Bu amaçla TBMM Başkanlığına değişik öneriler verilmiştir.

Sözgelimi Kütahya'da bir Darulhilâfe medresesi açılması için verilen önergeye Layiha Encümeninin yazdığı mazbatada şöyle denmiştir:

"Emr-i bi'l-marufu nehyi ani'l-münkeri halka neşir ve tebliğ ile mükellef erbab-ı dine yegane menşe olan ve memleketin her tarafında tesisi şayan-ı arz bulunan dar-ı mezkurun küşadına(...), teksir-i esbabının istikmâl-i vacibat-ı diniyeden olmaka, teklif-i mezkur Encümenimizce de nazır-ı dikkate alınmış ve binaenaleyh ifa-yı muktezası zımında Riyaset-i müşarün ileyhaya takdimi tezekkür kılınmıştır." ⁽¹¹⁾

(9) Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, Yıl: 2, c.8, s.928.

(10)1920'den 1922'ye kadar, savaş ve yoksulluklar nedeniyle, Şer'îye Vekâleti tam olarak teşkilatlanamamış ve faaliyetleri sınırlı kalmıştır.

(11)Zabıt Ceridesi, Dönem: 1, Yıl: 1, c.3. s.497.

Aynı önerge üzerine Şer'îye Encümeni mazbatasında da bu medreselere duyulan ihtiyaç şöyle belirtilmiştir:

"Menba-ı feyz ve irfan olan ve maarif-i memlekete, dine ve vatanın terakki ve teâlisine her yerde hizmet edecek olan medrese-i celilenin bir an evvel tesis ve küşadına ve müntesibin-i ilmiye ve ahali-i islamiyenin idame-i hayat ve diyanet ve adedinin teksiri vacibat-ı diniye ve dünyeviyeden bulunmakla teklif-i mezkur Encümenimizce nazar-ı dikkate alınmış ve binaenaleyh ifa-yı muktezası siyakinde Riyaset-i müşürünileyhaya takdimi karargir olmuştur. (Şer'îye Encümeni Reisi: Hüseyin Hüsnü; aza: Atıf; aza: M. Hulusi; aza: M. Vehbi) (12)

Kabul gören bu mazbatalardan ve mazbatalar üzerine cereyan eden kısa müzakerelerden, söz konusu medreselere atfedilen önemi de öğreniyoruz. Yine bu konuşmalardan anladığımıza göre, Darulhilafe medreselerinin öğretmen ve diğer görevlilerinin maaşları genel bütçe içerisinde yer alan ilmiye tahsisatından verilmekte, öteki giderleri ise vakıf gelirlerinden temin edilmektedir.

b) Medrese Talebe ve Hocalarının Askerliklerinin Tecilleri:

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi Türk İstiklal Savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde,

TBMM, ülkemizde öğretmen sayısının gittikçe azalmasından kuşku duymaya başlamıştı. O günlerdeki hakim anlayış şudur: Vatani düşman istilasına karşı müdafaa etmek, tartışmasız her şeyden önce gelir. Ancak cehalet de memleket için öteki büyük düşmandır. Düşmanla cephede çarpışıldığı gibi cehaletle de mücadele edilmelidir... Öteden beri öğretmenlik mesleği ülkemizde zaten istenilen düzeye gelmemiştir. Seferberlik ise mevcut birikimi de eritmiştir... O halde imkanlar ölçüsünde öğretmen ve öğrencilerin askerlikleri tecil edilmelidir ve bu suretle ülke maarifinin tamamen yok edilmesinin önüne geçilmelidir... (13)

Bu amaçla 28 Eylül 1336 (1920) tarihinde Meclis Başkanlığına sunulan "**Talebe ve Mualimlerin Askerlik Tecilleri Hakkındaki Kanun Teklifi**", 21 Şubat 1337 (1921) tarihinde kabul edilmiştir (Kanun no: 100). Kabul edilen işte bu kanunun kapsamına Darulhilafe medreseleri öğretmen ve öğrencileri de dahil edilmiştir⁽¹⁴⁾. 26 Kanunisani 1340 (1924)'de yapılan bir değişiklikle de, bu kanunun kapsamına ilmiye medreselerinin öğrencileri de alınmıştır⁽¹⁵⁾.

(12) **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, Yıl: 1, c.6 s.7.

(13) **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, Yıl: 1, c.6 s.27-28.

(14) **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, Yıl: 1, c.8, s.400-401.

(15) **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, Yıl: 1, c.5 s.4022-421.

Adı geçen kanun maddesinde yapılan son değişiklik vesilesiyle cerayan eden müzakerelerden öğrendiğimize göre ⁽¹⁶⁾, ilmiye medresesi öğrencilerinin de tecil kapsamına alınması için Şer'iyeye Vekâletine yoğun talep olmuştur. Değişiklik öncesi uygulamaya göre, askerlik yaşına gelen medrese öğrencisi –ki İlmiye medreselerindeki öğrencilerin yaş ortalamaları diğer mektep ve medrese öğrencilerine göre oldukça yüksekti- askere celbediliyor ve askerliğini tamamlayan öğrenci isterse kaldığı yerden öğrenimine devam ediyordu. Burada yeri gelmişken, söz konusu yıllarda, ülkemizin bir çok yerinde İlmiye medresesinden başka eğitim-öğretim kurumunun bulunmadığını belirtelim.

c) Medaris-i İlmiye Nizamnamesinin Hazırlanıp TBMM'nden Geçirilmesi

Kanaatime göre Şer'iyeye Vekâletinin din eğitimi alanındaki en önemli hizmeti İlmiye Medreselerinin ıslahı için bir nizamname hazırlayıp bunu Bakanlar Kurulu onayından da geçirmiş olmasıdır. Kurtuluş Savaşı'nın o "hayat-memat" günlerinde TBMM'nin böyle bir konuya eğilmiş olması ise her türlü takdirin üzerindedir. Yetkililerin eğitim ve öğretime atfettikleri önemin bir belgesidir. İlk yıllarında Şer'iyeye Vekâletin gerçekleştirdiği en önemli icraattır.

Nitekim dönemin Şer'iyeye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, 12 Kanunisanı 1338 (1922) tarihinde bir soru önergesini cevaplandırırken bu hususu şöyle dile getirmiştir:

"Vekâlet uhdesine mürettep ve zaifi ifada alakadrilimkan çalışmakta olduğu kanaatindedir. Bunun delaili ise, Darulhilafe programını ıslah ve idaresine ait talimatnameleri tesbit ve kadroları tedricen tadil edilmiş mahv u inkıraza yüz tutan Medaris-i atika (İlmiye Medreseleri)'nin ıslahı hakkındaki nizamname ahalinin Büyük Millet Meclisi Hükümetine karşı olan hiss-i mefharatini tezyide bais olmuş ve bu güne kadar 125 mahalde medrese kuşad olmuştur." ⁽¹⁷⁾

Sözünü ettiğimiz nizamname, TBMM'nin kabul ettiği 8 Mayıs 1337 (1921) tarih ve 835 numaralı "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi"dir. Bu nizamname, XX. yüzyılın başından itibaren medreselerin ıslahı doğrultusunda yapılan nizamnamelerin sonuncusudur. Önemli bir tarihi belge olan bu nizamnameyi çok az sadeleştirerek buraya alıyorum.

MEDARİS-İ İLMİYE NİZAMNAMESİ ⁽¹⁸⁾

Medrese-İ İlmiye Teşkilatı sureti idare, müderrislerin vazifeleri, ta-

(16)Bkz. A.g. **Zabıt Ceridesi**, aynı yerler.

(17)**Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, Yıl: 2, c.16, s.27.

(18)**Düstur** (İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929), III. Tertip, c.2, s.57-61.

lebe kayıt ve kabulü, talebenin vazifeleri, inzibat, imtihanlar, tedris edilecek ilim ve fünun, tatil.,

Medaris-i İlmiye Teşkilatı

Madde 1- Medreseler iki nevdir. Biri Darülhilafe Medreseleri, diğer Medaris-i Atikanın ishahından hasıl alan Medaris-i İlmiye'dir. Darülhilafe medreselerinin teşkilatı ve idare sureti başkaca talimata tabi olduğundan iş bu nizamname Medaris-i İlmiye'ye aittir.

Madde 2- Medaris-i İlmiye de Darülhilafe Medreseleri gibi Şer'îye Vekalet-i Celilesine bağlı olduğundan Vekalet-i müşarünileyhanın tensip edeceği mahallerde lüzumuna göre bir veya müteaddit Medrese-i İlmiye açılır.

Madde 3 - Medaris-i İlmiyenin tahsil müddeti 12 sene olup bu da iki devreye ayrılmıştır. İlk altı senesi kısm-ı evvel, diğer altı senesi kısm-ı sanidir. Kısm-ı evvelde günde üçer, kısm-ı sanide ikişer ders okunur. Haftada tahsil 6 gün olup tatil yalnız Cuma günlerine münhasırdır.

Suret-i İdare

Madde 4- Her müftü bulunan mahalde bir Medrese-i İlmiye Encümeni bulunur. Medaris-i İlmiye Encümeni müftünün riyaseti altında Evkaf memuru ile müntehap üç zattan ibaret olmak üzere beş zattan teşekkül eder. Encümen-i İlminin müntehap azası mahallinde bilfiil tedris ile meşgul olmuş ule-

ma tarafından intihap edilir. Bu suret-i intihap birinci devreye ait olup bundan sonraki intihap devrelerinde medresede tedris ile meşgul olan bilcümle müderris ve muallimler tarafından yapılır. Encümen-i İlminin müddeti bir senedir.

Madde 5- Encümen-i İlminin vazifesi Medaris-i İlmiyeyi teftiş ve mürakabe, maddeten eksikliklerini tamamlamaya çalışma ve her fennin okunacağı ve her sınıfın bulunacağı mahalli ve hangi zatın hangi ilim ve fenni okutacağını tayin ve bunların isimlerini tasdik için hal tercümeleriyle beraber Şer'îye Vekâletine arz etmek ve medreseye kabul olunacak talebenin künye defterini tutmaktır.

Müderrislerin Vazifeleri

Madde 6- Müderrisler uhdelerine tevcih edilen dersleri müfredat programı mucibince bir intizam altında tedris edeceklerdir.

Madde 7- Kendisinden ders okusun okumasın her müderris dairisi dahilinde bulunan talebenin ahvaline nezaret edecek ve talebenin vazifelerine dair olan maddelerin hilafında hareketlerini görür ise lazım gelen nasihatları icra ve gerektiğinde müşahadatını Encümen-i İlmiye bildirecek ve dairisi dahilindeki talebenin künye defterini tutacak ve bir nüshasının Encümen-i İlmiye verecektir.

Madde 8- Herhangi bir fenni okutan müderris dersten evvel talebenin mevcudunu yoklayacak ve gelmeyen varsa isimleri hizasına işaret edecektir. Ve yoklama defterlerinin hülasasını her üç ay nihayetinde Encümen-i İlmiye bildirecektir.

Talebenin Kayıt ve Kabulü

Madde 9- Medresenin birinci sınıfına kayıt olacak talebenin yaşı 12'den aşağı ve 17'den yukarı olmamak şarttır. Yaşı 17'den fazla olanlar imtihanla liyakatlarına göre birinci sınıfın fevkındaki sınıflara kabul edilir. 12'den yaşı küçük olan talebenin medresede akrabasından kimse var ise onun yanında kayıt edilmeksizin kalmasına ve hıfza çalışmasına, mektebe devam etmesine müsaade edilmiştir.

Madde 10- Biricin sınıfa kayıt edilecek talebinin Türkçe, Kıraat ve Kur'an-ı Kerim okuyabilecek ve Türkçe kelimelerden küçük cümleler yazabilecek derecede malumatı olmak şarttır.

Madde 11- Medreseye kayıt için Encümen-i İlmi Reisine müracaat olunur.

Talebenin Vazifeleri

Madde 12- Talebe bir mazeret-i meşruaya müstenit olmadıkça dersini terk etmeyecektir.

Madde 13- Akşamları yatsı namazından sonra medresenin kapısı kapanacağından tatil geceleri müstesna olmak üzere medresede

kalan talebe geceleri dışarı çıkmayacaktır. Fevkalâde ahval saikastyle çıkmak icap ederse medresenin inzibatıyla alakadar olan zata malumat verecektir.

Madde 15- Talebe örf ve adât-ı kadime-i medarise tamamiyle riayetkâr olacaktır.

Madde 16- Talebenin müderris ve memurlara karşı hilaf-ı edep hareket ve haysiyet kırıcı ve serkeşane muamelede bulunması ve evamir ve tilamata riayetsizlik ve medrese dahilinde gürültü ederek sükutu ihlal etmesi ve kisve-i ilmiyeden gayri kisveyi giymesi memnudur.

Madde 17- Talebe yekdiğerine kaide-i uhuvvete riayet edecek ve hürmet-i mütakabilede bulunacak ve yekdiğerini rencide etmeyecektir.

İnzibat

Madde 18- Müderris medresenin inzibatını ya bizzat kendisi temin eder veyahut emin olduğu bir zata tevdi eder.

Madde 19- Talebe hakkında tertip ve tatbik edilecek mücazat üçtür: Tenbih, tekdir, tard.

Madde 20- Talebe mükellef olduğu vazifelerden birisini terk eder ise hareketinin derecesi ve ehemmiyetine göre müderris tarafından tenbih veya tekdir cezaları verilir. Mükerreren icra edilen tekdirden mütenebbih olmayan talebe Encümen-i İlmiye kararıyla muvakkaten tard olunur. Üç muvakkat, tard-ı

katiyi intaç eder.

Madde 21- Altı ay hapse mahkum edilen talebe Encümen-i İlmiye kararı ile tard olunurlar.

Madde 22- İmtihanlar ayrıca talimat ahkamına tabi olacaktır.

Medaris-i İlmiyede Tedris Edilecek Ulûm ve Fünûn

Madde 23- Medaris-i İlmiyede tedaris olunacak ulûm ve fünûnun nev'i ve miktarı ve kitapları Şer'îye Vekaletince tayin edilir.

Madde 24- Medaris-i İlmiyeye şimdilik kabul edilen ulûm ve fünûn aşağıda olduğu gibidir:

Kısm-ı Evvel

Birinci sene: Haftada beş ders Sarf, dört ders Tertil-i Kur'an, üç ders Lügat-i Arabiye, iki ders İmlâ ve Kıraat, iki ders Hesap, iki ders Hat.

İkinci sene: Beş ders Avamil ve İzhar, iki ders İmlâ ve Kıraat, iki ders Hesap, iki ders Hat, dört ders Halebi, beş ders Arabî, iki ders Lügat-ı Arabiye.

Üçüncü sene: Beş ders Molla Cami, iki ders Merah, iki ders Kavaid-i Osmaniye, iki ders Hesap, iki ders Coğrafya, dört ders Halebi, bir ders Kıraat-ı Arabiye.

Dördüncü sene: Beş ders Cami, beş ders Kuduri, iki ders Kavait ve Kitabet, iki ders Hendese, iki ders

Coğrafya, iki ders İsağoci ve Alâka.

Beşinci sene: Beş ders Mantık, Beş ders Mülteka veya İğasetü'ttalibîn, bir ders Vaaz, iki ders Farisî, iki ders Kitabet ve Edebiyat-ı Türkiye, iki ders Tarih-i Osmani, iki ders Feraiz.

Altıncı sene: Beş ders Mantık, beş ders Mülteka, iki ders Adab, üç ders Tarih-i İslâm, iki ders Gülistan, bir ders Nuniye.

Kısm-ı Sani

Yedinci sene: Beş ders Kelâm, beş ders Muhtasar Maâni, iki ders Feraiz, bir ders Hıfzı'sıhha.

Sekizinci sene: Beş ders Kelâm, beş ders Maani, iki ders Edebiyat-ı Arabiye, iki ders Tarih-i Umumi.

Dokuzuncu sene: Beş ders Kelâm, beş ders Usul-ü Fıkıh, iki ders Ahlâk, iki ders Tarih-i Umumi.

Onuncu sene: Beş ders Kelâm, beş ders Usul-ü Fıkıh, iki ders Usul-ü Hadis, iki ders Medeniyet-i İslâmiye Tarihi.

Onbirinci sene: Beş ders Tefsir ve Hadis, beş ders Usul-ü Fıkıh, iki ders Mecelle.

Onikinci sene: Beş ders Tefsir ve Hadis, beş ders Dürer'in muamelat bahsi, iki ders Şifa.

Tatil

Madde 24- Müddeti tahsil sekiz ay olup Temmuz, Ağustos, Eylül aylarıyla hangi mevsime tesadüf ederse etsin Ramazan-ı Şerif tatildir.

Madde 25- İşbu Nizamnamenin tatbikına Şer'îye Vekaleti memurdur.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafa-i Milliye Vekili Fevzi

Şer'îye Vekili Fehmi

Adliye Vekâleti Vekili Mehmed

Dahiliye Vekili Mehmet Ata

Hariciye Vekili Bekir Sami

Maliye Vekili Ferit

Maarif Vekili N. Dr. Refik

Nafia Vekili Ömer Lütfi

İktisat Vekili Mahmut Celâl

Sıhhiye Vekili Dr. Refik

Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekâleti Vekili Fevzi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal

4. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE MEDRESELER VE DİN EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

Şer'îye Vekaletinin esaslı bir şeklide örgütlenmesi ve planlı bir çalışma içerisine girmesi, 24 Ağustos-3 Eylül tarihlerinde TBMM'nde görüşülüp kabul edilen Vekâletin 1922 yılı bütçesi ile olmuştur. Bu bütçe görüşmeleri sırasında Şer'îye Vekaletinden bek-

lenen hizmetler çok detaylı olarak müzakere edilmiş Vekâlet bünyesinde oluşturulacak kurullar da şekillendirilmiştir. Burada, söz konusu müzakerelerden sadece din eğitimi ve öğretimi ve dolayısıyla din eğitimi kurumları olan Medreselerle ilgili, gerek Şer'îye Vekilinin gerekse diğer mebusların serdettiği görüşlerden bazı pasajlar aktarmak istiyorum. Görüleceği gibi bu müzakerelerde din eğitiminin tarihi geçmişi, o günkü durumu ve geleceği hakkında orijinal görüşler vardır.

Bütçenin "**Esbab-ı Mucibe Layihası**"nı okuyan o günkü Şer'îye Vekili Abdullah Azmi Efendi, Vekâletin din eğitimi ile ilgili görevlerini anlatırken önce Darulhilafe medreselerinin tarihçesini ve kuruluş amacını -ki yazımızın başında bu konulara temas etmiştik- hatırlatmış, TBMM'nden geçirilen İlmiye Medreseleri nizamnamesine atıfta bulunmuş ve bütün bu çalışmalarla "**halkın dini konularda maruz kaldıkları inhitat ve gafletin önüne geçilmek**" istendiğini vurgulamıştır ⁽¹⁹⁾. TBMM ve onun Şer'îye Vekâletinin bu husustaki gayretlerine temas ettikten sonra Abdullah Azmi Efendi sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Maamañih, bir müessese ne kadar ulvî düşüncelerle açılır, ne ka-

(19) **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1. Yıl: 3, c.22, s. 342.

dar iyi esaslara ibtinat ettirilirse ettirilsin ciddi bir mürakebe ve teftişten mahrum kalacak olursa kendisinden beklenen intizam ve faydayı kemaliyle gösteremeyeceği ve belki de fayda yerine zarar tevli̇d edeceği şüphesiz olmasına ve Darulhilafe Medreseleri ile İlmiye Medreselerinin talebe ve müderrislerine ait bütün idari muameleler ve tedris işlerini merkezde yalnız bir Umum Müdürün tedvir edebilmesi imkân haricinde bulunmasına binaen, umum medreselerin tedrisatını, talebe ve müderrislerin umum iş ve hizmetlerini ve idarecilerini ciddi bir teftiş ve murakabe altında bulundurmak, tedrisatı tetkik ve programlarını icab-ı hâle göre islah, tertib ve tanzim etmek için Tedrisat Umum Müdürlüğüne bağlı üç aza ile bir katipten mürekkep bir 'Tedrisat ve Teftişat Hey'eti' nin kabulü yüce heyetinize teklif olunmuştur.

"Memleketin irfan ordularını teşkil eden müderris ve müallimlerin mümkün olduğu kadar tehvin-i ihtiyaçlarına çalışmak, sefalet ve perişanlığa düşmemelerini temin etmek şüphesiz ilim namına en büyük bir vazifedir..." (20)

Şer'îye Vekili'nin konuşmasından sonra, dini konularda ihtisas sahibi birçok mebus söz alarak görüşlerini açıklamışlardır. Örnek olmak üzere bir kaç mebusun konuşmalarından bazı pasajlar aktarıyorum:

Mazhar Müfid Bey (Kastamonu):

"...Malûmu âlileridir ki, Osmanlı Hükümeti'nin teessüsünden beri, o zamana mahsus müterakkî medreselerin yetiştirdiği eâzam ve efazıl vardı ki; bunlar yalnız idaremizde değil, milli ve fikri hayatımız üzerinde ilimleriyle, faziletleriyle ve siyasette gösterdikleri kiyasetle mevki sahibi olmuşlar ve milli ve fikri hayatımız hiç bir zaman bu müterakkî medreselerin yetiştirdiği eazımın tesirinden vareste kalmamıştır. Bunu isbat için tarih meydandadır (...).

"Efendiler!.. Malumunuzdur ki; fikrin mahal-i inkişafı medreselerdir. Bu neden bozuldu? Efendiler! O zamanlar, yani müterakkî medrese zamanında, kimin eserleri okunurdu? Bunu tetkik buyurunuz! Görürsünüz ki, felsefe nâmına Gazalî'lerin, Farabî'lerin, İbni Sina'ların, İbn Rüş'tlerin eserleri okunurdu. Bu isimler medreselerin içinde böyle tanin-endaz oluyordu. Fakat, ne yazık, mürûr-i zamanla bu felsefe bıkakılıyor. Sebebi? Bu terakki etmiş medreseleri idare edenlerin yerine nâ-ehiller geliyor. Kimdir bunlar? Bence bu medreselerin gerilemesine sebebiyet veren, son derece kızdığım zâdegânlık usûlüdür. Bir zâdegânlık usûlü çıkmıştır. Müderris olmak için arzettiğim ter-

(20) A.g. Zabıt Ceridesi, s.342-343.

tibat dairesinde tâ bâlâya çıkıp ve tahsîl görüp de müderrislik dübesini alan ve sonra "kidvetü'l-ulemâ" olmak için bu kadar mertebeleri atlayan, bu kadar emekler çeken zatın yerine anasının karından müderris olarak doğan, ilim ve marifetten bî-behre, yalnız babasının asâletinden, mevkî'inden dolayı müderris adını alanların ellerine bu mektepler, medreseler geçerse ne olur? Ne beklenir. Ta-biattıyla bozulur .(...)

"Şimdi efendiler! İlim ve fen istemeyen kimse yoktur. Ve bilhassa Hadis-i Nebevî mûcibince, hikmet müslümanların kaybolmuş malı olduğuna göre ve ta Çin'e kadar, dünyanın öbür tarafına kadar o hikmeti taharrî ile memur olduğumuza ve yine İslâm ahkâmı mucibince, Şer'î ahkâmın mükellefiyeti akıl üzerine olduğuna göre, İslamiyet aklın kabul etmediği bir din değildir. Aklın kabul ettiği bir dindir. Böyle olduğuna göre İslâm Şeriatının asrımız ilim ve fenleri ile, asrımızın müsbet ve kat'i olan delilleriyle uyuşamayacak bir noktası yoktur. Fakat denilebilir ki; müsbet ve kat'î olan aklî delillerle naklî deliller arasında bazı defa teâruz vâki olabilir. İslamiyetteki ulviyete, büyüklüğe bakınız! Diyor ki, 'aklî delillerle naklî deliller teâruz edecek olursa, aklî deliller tercih olunur, naklî delillerin hüsn-i tevili İslâmın ahkâmındandır.' Şu halde müsbet ilim ve fenlerle uyuşamayacak bir

halimiz yoktur. (...)

"Millele ulûm ve funûn-ı haziranın bahşettiği nûru ve saadeti anlatmak istiyoruz. Pekâlâ, buna vasıta nedir? Mekteplerimiz fazla miktarda açılmadı. Binaenaleyh elimizde vasıta olarak başka ne var? Elimizde bir köy imamaları, müderris ve vaizler kalıyor. Pekâlâ köy imamları ile müderris ve vaizlerimizi asrın ilim ve fenlerinin de tedris edilmekte olduğu Dârülhilâfe medreselerinde yetiştirir yahut yeniden yapılmakta olan mekâtib-i âliyede tahsil ettirir ve asrın ilimlerini de Şer'î ahkâm ile birlikte öğretir, bu suretle bunları yetiştirir ve bundan sonra köylere gönderirsek çok müessir olur. Sebebi, neden müessir oluyor? Çünkü o zavallı imam, o köyden yetişmiştir. Köylüye telkinatta bulunurken köylünün ruhuna vâkıftır. Köylüye mûnis gelecek cihetleri biliyor. Onları ürkütmüyor! Ben ise, köylünün rûhunu ve ona mûnis gelecek cihetleri bilmediğimden hoşuna gitmem! (...)

"Onun için Efendiler! İmamı okutmaya mecburuz. O okuduktan sonra köylünün ruhunu, zihniyetini bildiği için yavaş yavaş maârifin nurunu ve feyzini aşlar (...). Mesela, vâiz yetiştirmek ihtiyacında bulunduğumuzu hepimiz tasdik ediyoruz. Bu en mühim bir meseledir. Öyle keşf-i kulûb ile, okumakla vâiz olmaz. Bunların vâiz olmadıklarını hepimiz müdrikiz. Demin bir arkadaşımız ikaz buyur-

dular. Dârülhilafe Medresesinde muhazerat dersi varmış. Çok güzel, hakikaten vâiz yetiştirecek derstir. Şer'îye Vekâletinden bunu çok istihdam ederim. Bizim istihdaf ettiğimiz gaye için fevkalade ehemmiyeti vardır. Bu derse son derece ehemmiyet versinler (...).

"...Biz, Dârülhilafe Medreselerine çok muhtacız. Çünkü orada okutacağımız yalnız şer'î ilimler değil, fazla olarak asrımızın ilim ve fenleri de vardır. Zaten bizim istediğimiz de bu değil mi? Biz ne istiyoruz? Zamanımızın ilim ve fenlerini mekteblerimize koyalım, zamanımızın ilmini az çok bilecek kimseler yetiştirelim, diyoruz. Efendiler! Sözüme bir Hadis-i Nebevî ile nihayet veriyorum: Halkın taati ma'kulâttır."

Abdulgafur Efendi (Karesi):

"Efendim, bendeniz büyük İslam ulemasının masdar ve menşei olan İlmiye medreselerinin necip İslam Milleti için lüzûm, vücûp ve ehemmiyetinden bahsedecek değilim. Çünkü lüzum, vücub ve ehemmiyetten bahis Yüce Meclisce müstağni-i arz ve izahtır. Ancak Şer'îye Vekâleti kadrosunda 15 Dârülhilâfe Medresesi mevcuttur. Bunun üzerine 6 tane daha ilavesi için teklif vâkî olmuştur.

"Şimdi muhterem efendiler, bütün Türkiye'de bütün Anadolu'da mevcut eâzım-ı ulemâyı İslâmiyenin -tekrar ediyorum- masdar ve menşei bulunan ancak ve ancak 15 Darülhilâfe Medresesidir. Şunu da ilaveten arz

ediyorum ki; meşgul (işgal edilmiş) olan memletler de -ki benim memleketim de- dahil olduğu halde min hays'il-mecmû (mecmuu itibariyle) 22'ye ulaşıyor. Bu gün şu Millet-i İslamiyye'nin ve insanların mübrem ve mühim ihtiyaçlarından olan irfan gıdasına, dinî gıdayı tatmin ve tenim edecek bu müsesseler kâfi midir? Kat'iyyen kâfi değildir. Gerçi bunlara ilave olarak geçen seneden beri bazı İlmiye medreselerinin de ihdasına başlanmıştır. Fakat ne derece rağbete mazhar olmuştur? Bendeniz bilmiyorum. Bu gün yalnız şunu arz etmek isterim ki; altı medrese daha ilâvesi ile yirmi bire ulaşacağı ve memalik-i meşgulenin (işgal edilmiş memleketlerin) de Allah'ın inayetiyle kariben istirdadını (yakın zamanda kurtulmasını) müteakip elimize geçecek yedi medresenin daha ilavesiyle 28 Darülhilafe'den ibarettir. (...)"

Besim Atalay Bey (Kütahya):

"Bendeniz tacir olmadan, şair olmadan evvel medreseli idim. Feyzi oradan aldım. Binaenaleyh, ilmin hadimiyim. Bendenizi memnun eden şeylerden birisi son senelerde medreselerin ıslahı hususunda atılan adımlardır. Fakat, bu adımlar atılırken bazı yanlışlıklar yapıyor. Evvelâ iptidâf derecesinden başlanıyor.

"Arkadaşlar! Her millette, her devlette terbiye, talim yeknesaktır. İlk tahsilini çocuk müessesat-ı umumiyyeden alacak. Nasıl ki eski-

den de, 'çocuk ilk bilgilerini aldıktan sonra ikmâl-i nusus ve tahsil-i ilim için Buhara'ya, Rey'e, şuraya buraya gitti diyorlardı... İlk bilgilerini çocuk mektepte mi yoksa medresede mi, nerede elde edecek? Millet'in ilim için, terbiye için tesis ettiği müesseselerinde olacaktır. Orada memleket nasıl bir terbiye verecekse o terbiyeyi aldıktan sonra doktor olacaksa doktor mektebine, dini ihtisas kesbetmek istiyorsa medaris-i ilmiye-i âliyyeye, hülâsa herkes ihtisası derecesinde bir takım medarise gidecektir..."
(21)

5. ŞER'İYE VEKÂLETİ BÜTÇESİNDE EĞİTİM ÖĞRETİM KADROLARI

Şer'iye Vekâletinin ilk yıllarında Darülhilafe medreselerinin öğretim sürüleri üçer yıl olan dört kısmı vardı: İhzarî, İbtida-i Hariç, İbtida-i Dahil ve Âlî. İhzari kısmına ilk mektepten mezun olan veya en az üç yıllık bir ilk öğrenimi görmüş olan öğrenciler alınmaktaydı. Toplam öğrenim süresi 12 yıl idi. 1922

yılı itibariyle okulun âlî kısmı Anadolu'da iki merkezde, Elaziz ve Konya'da açılabilmiştir. Ayrıca üç yıllık bir ihtisas kısmı vardı. İhtisas kısmının tamamlayan öğrenciye "rûûs" verilmekteydi.⁽²²⁾

Vekaletin 1922 yılı bütçesi ile yaptığı yeni düzenleme ile yukarıdaki bölüm adları bırakılmış, diğer mekteplerdeki kısım adları benimsenmiştir. Buna göre İbtida-i Hariç ve İbtida-i Dahil yerine "Tâlî" ve "Âlî" adları konmuştur⁽²³⁾. Bu yeni düzenlemede İhzari sınıfına kabul edilebilmesi için iptidai mekteplerin üçüncü sınıfını bitirmiş olmak şartı aranmıştır. 1922 yılı itibariyle sayıları 21'dir.

Şer'iye Vekâletinin 1922 yılı bütçesinin fasıllarında eğitim-öğretim hizmetleri için yer alan kadrolar -ki bu kadrolar Darülhilâfe medreselerinde okutulan dersleri⁽²⁴⁾ de göstermektedir- şu şekildedir⁽²⁵⁾:

Merkez:

Ünvanı

Adedi

Aylık Maası

Tedrisat Müdür-i Umûmisi

1

40 lira

Ders Vekaleti Hey'eti Azası

5

30 lira

Medaris Katibi

2

12 lira

Dersiam kadrosu

7

2.5-12 lira

Mülhakat ve Darülhilafe Medreseleri

Müdür

21

10 lira

Katip

21

8 lira

Muid

21

6 lira

İhzari Başmüderrişi

21

10 lira

Birinci, ikinci ve üçüncü Müderrişi

21

8 lira

Kur'anı-ı Kerim, Ulum-i Diniye ve İlahi

21

6 lira

Türkçe Muhazerat

21

12 lira

Sarf ve Hahvi-i Arabi

21

10 lira

Hadis, Tefsir, Kelâm	21	12 lira
Nahiv, Belagat-ı Arabiye vs.	21	12 lira
Tarih ve Coğrafya	21	12 lira
Tarih-i Tabii, Hikmet, Kimya, Malûmat-ı		
Sıhhiye	21	6 lira
Malumat-ı Hukukiye, Fıkıh, Feraiz	21	12 lira
Riyaziye	21	10 lira
Lisan-ı Ecnebi	21	10 lira
Farisi	21	5 lira
Hademe	63	18 lira
Âli Medreseler:		
Müdür	3	5 lira
Hendese-i Mücesseme (Uzay-Geometri)	3	5 lira
Usûl-i Fıkıh, Usul-i Hadis	3	12 lira
Kelam, Mantık, Adab	3	12 lira
Hademe	3	18 lira
Medrese-i İlmiye Müderrisleri:		
8.5 lira maaşlı müderrisler:		1 adet
6 lira maaşlı müderrisler:		229 adet
5 lira maaşlı müderrisler:		137 adet
3 lira maaşlı müderrisler:		33 adet

SONUÇ:

Birinci dönem TBMM'nde, ülkemizin din hizmetleri sorunu gibi din eğitimi sorununa da ciddiyetle eğilinmiştir. Özellikle İlmiyeye mensup mebuslar, ilgi alanları olması sebebiyle, bu konularda orijinal görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu dönemle ilgili araştırmalarımıza göre, Meclis çatısı altında toplanan bütün mebuslar, ülkenin maddi ve manevi problemleri üzerine samimi kafa yormuşlar, arayış içine girmişler, tedbirler teklif etmişlerdir. Bununla da kalmamışlar, zaruri gördükleri hizmetler için müşühhas adımlar atmışlar, bilfiil icrata başlamışlardır.

Büyük Millet Meclisi ve dört yıllık ömrü olan Şer'iyeye Vekaleti günümüz neslinin takdirkarane hatırlayacağı önemli icratlarda bulunmuştur. Kanaatimce, bu gün Diyanet İşleri Başkanlığımız, Şer'iyeye Vekaleti tecrübesinden; mesleki din eğitimi veren müesseselerimiz olan İmam-Hatip Lisesi ve Kur'an Kurslarımız da Darulhilafe ve İlmiye Medreseleri tecrübelerinden her zaman istifade edebilirler.

(21)A.g. Zabıt Ceridesi, aynı yer. Tar-tışmaların tamamı için bkz.: ss.428-438.

(22)A.g. Zabıt Ceridesi, s.429

(23)Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, yıl: 1, C.5, S.420-430.

(24)Darulhilafe ve İlmiye Medreselerinin ders programları için ayrıca bkz.: İsmet Parmaksızoğlu, Türkiye'de Din Eğitim, MEB Yayını, Ank. 1966. ss.60-63.

(25)Zabıt Ceridesi, Dönem: 1, Yıl:3, c.22, ss.409-411.